

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.26-022.321

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v6.2023.21>**В. О. Барчук***orcid.org/0009-0001-7232-2987**доктор філософії в галузі права,
науковий співробітник**Науково-дослідного інституту публічного права***МЕХАНІЗМ ЗАМІНИ ДОВІЧНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ
ЗАМІНИ ДОВІЧНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ**

Постановка проблеми. Дослідження механізму заміни довічного ув'язнення або можливостей звільнення від його відбуття допомагає оцінити ефективність кримінально-правової системи та здатності її до адаптації до потреб суспільства і прав людини, а також, сприяє розумінню центрального місця принципів справедливості та гуманності у системі кримінального покарання. Результати дослідження механізму заміни довічного ув'язнення або можливостей звільнення від його відбуття впливають на усвідомлення особливості ресоціалізації засуджених з урахуванням їхнього реабілітаційного потенціалу та забезпечення безпеки і благополуччя суспільства в цілому виключаючи ризики і переваги такої реінтеграції. Довічне ув'язнення вимагає значних витрат з бюджету на утримання засуджених, а тому дослідження альтернативних механізмів може допомогти знайти більш ефективні способи використання ресурсів, наприклад, через інвестиції у програми реабілітації або альтернативні системи покарання.

Мета статті полягає у дослідженні теоретично-правові аспекти механізму заміни довічного ув'язнення.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 51 КК України довічне ув'язнення включено до покарань, які можуть бути застосовані до осіб винних у вчиненні кримінальних правопорушень [1]. В Україні довічне ув'язнення – це найвища міра кримінального покарання, своєрідна заміна смертної кари, яка була у 1999 р. визнана Конституційним судом, як така що суперечить Конституції (Рішення Конституційного Суду України від 29.12.1999 р.) [2]. Право на перегляд вироку щодо призначення довічного ув'язнення ґрунтується на таких міжнародних нормативно-правових актів, як: Загальна декларація прав людини, Статут Організації Об'єднаних Націй, Європейська конвенція з прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ін.

Довічне ув'язнення застосовується у виняткових випадках – за вчинення особливо тяжких

злочинів (умисне вбивство вчинене з особливою жорстокістю, скоєння теракту, що призвів до смерті багатьох людей, повторне зґвалтування неповнолітньої особи та ін.) та вважається окремими науковцями, юристами-практиками ефективним у боротьбі із злочинністю.

До жовтня 2022 р. в Україні не існувало судового механізму заміни довічного позбавлення волі (окрім звільнення від покарання за хворобою). Кримінально-правовий інститут амністії також не міг бути застосована до осіб засуджених до довічного позбавлення волі – ч. 5 ст. 4 Закону України «Про амністію» «...і до осіб, яких засуджено до довічного позбавлення волі» [3]. Єдиною підставою для звільнення від відбуття довічного позбавлення волі було винесення акту помилування – ч. 1–2 ст. 87 КК України «Помилування здійснюється Президентом України стосовно індивідуально визначеної особи. Актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років» [1]. Положення про порядок здійснення помилування в т.ч. визначає порядок «заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років» [4] у виняткових випадках та за наявності надзвичайних обставин. Слід зауважити, що поняття «виняткові випадки» та «надзвичайні обставини» є оціночними поняттями, які визначаються в кожному конкретному випадку, та відповідно до Положення не потребують обґрунтування рішення щодо їх визнання або відхилення суб'єктом помилування.

Практика застосування помилування довічно ув'язнених за Актом про помилування Президента України ґрунтується на основі попереднього розгляду матеріалів справи комісією при Президенті України. Зокрема, відомо два випадки помилування Президентом України П. Порошенка осіб засуджених до довічного позбавлення волі:

2018 р. було помилувано Л.Кушинську, яка відбула покарання строком у 27 років та 9 місяців (з урахуванням строку за «законом Савченко»). Зокрема, до прийняття відповідного рішення глави держави у справі Л. Кушинської передувало ряд звернень, скарг та заяв засудженої до Апеляційного суду Львівської обл., Верховного суду України у кримінальних справах, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Європейського суду з прав людини; помилувано І. Назаренко після 23 років перебування під вартою та відбуття покарання.

Слід зауважити, що Акт помилування не створює правових підстав вважати засуджену особу невинною, адже він видається з метою повного або часткового звільнення від відбуття покарання або заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі строком у 25 р. (пн. 27 ч. ст. 106 Конституції України [5], ст. 87 КК України [1]).

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на впровадженні в українське законодавство ефективного механізму захисту прав особи, яку засудили до довічного позбавлення волі та констатував, що існуючий (до жовтня 2022 р.) механізм порушує відповідне міжнародне правозахисне законодавство. Відсутність у будь-якій державі можливості перегляду судового рішення про присудження кримінального покарання у вигляді довічного позбавлення волі суперечить ст. 3 Європейської конвенції з прав людини – «нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню» [6]. Адже підставами для ізоляції засудженої особи є покарання, виправлення засудженої особи, попередження вчинення нових злочинів та забезпечення громадського порядку і безпеки, які можуть суттєво змінитися після винесення вироку у справі про присудження покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Також, відсутність ефективного механізму заміни довічного ув'язнення або можливості звільнення від його відбуття може мати такі негативні наслідки:

- порушення прав людини (довічне ув'язнення без можливості заміни або звільнення може бути розглянуто як порушення прав людини, зокрема права на справедливий судовий процес та право на гуманне поведження);

- суперечить положенням права на людську гідність, оскільки людина позбавлена шансу повернути собі свободу;

- порушення принципу пропорційності (відсутність можливості заміни або звільнення від довічного ув'язнення може порушити принцип пропорційності у відношенні до вчиненого злочину та тривалості покарання);

- довічне ув'язнення без можливості на заміну або звільнення може призвести до втрати надії та мотивації для засудженого, що ускладнить процес його реабілітації;

- може призвести до збільшення фінансових та економічних витрат для системи виконання покарань, оскільки потрібно буде утримувати засуджених у в'язницях протягом їхнього життя та ін.

В практиці застосування кримінального покарання у вигляді довічного ув'язнення в Україні відмічалися випадки коли засудженні до довічного ув'язнення зверталися до Європейського суду з прав людини із заявою щодо скасування такого покарання, або скорочення терміну його відбування. Наприклад, у справі «Петухов проти України» Європейський суд з прав людини постановив «що було порушено статтю 3 Конвенції у зв'язку з тим, що покарання заявника у виді довічного позбавлення волі є таким, яке неможливо скоротити» [7]. Тобто, ЄСПЛ визнає саме покарання у вигляді довічного позбавлення волі, як порушення права визначеного ст. 3 Європейської конвенції з прав людини, механізм захисту прав осіб засуджених до довічного ув'язнення було визнано недовірливим та таким, що містить неточності. Дане рішення ЄСПЛ виступає джерелом права для української правової системи відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» – «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права» [8].

Відповідно до практики ЄСПЛ основою перегляду призначеного покарання, в т.ч. і покарання у вигляді довічного позбавлення волі, ґрунтується на оцінці підстав пенологічного характеру. Пенологічний характер підстав означає вивчення та аналіз проблем, пов'язаних з покаранням та реабілітацією злочинців. Підстави пенологічного характеру можуть включати в себе:

- аналіз психологічних факторів, які спонукають людину до вчинення злочину, включаючи особистісні риси, ставлення до правопорушень та соціальні мотивації, спроби відшкодування шкоди завданої потерпілій особі;

- вивчення соціальних факторів, таких як економічний стан, освіта, сімейне середовище та культурні впливи, які можуть впливати на злочинну поведінку;

- аналіз законів, політик і програм, спрямованих на запобігання злочинності та реагування на неї, а також їх ефективність у забезпеченні справедливості та реабілітації засуджених;

- врахування медичних даних про фізичний та психічний стан особи, її потреби у медичній допомозі та можливості реабілітації через медичні процедури;

– прогнозування перспектив реінтеграції засудженої особи у суспільство, ступінь її «безпечності» для суспільства;

– оцінка економічних витрат, пов'язаних з покаранням, реабілітацією та повторною соціальною інтеграцією засуджених, і пошук ефективних стратегій управління цими витратами;

– рівень можливої соціальної напруженості, яку може викликати звільнення особи засудженої до довічного ув'язнення та ін.

Оцінивши підстави пенологічного характеру в кожному конкретному випадку суд відповідно до ч. 1 ст. 82 КК України («невідбута частина покарання у виді обмеження, позбавлення волі або покарання у виді довічного позбавлення волі можуть бути замінені судом більш м'яким покаранням, строк якого обчислюється з дня заміни невідбутої частини покарання або покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким» [1]) може визначити допустимість заміни покарання у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк. Прикладом такого судового рішення є ухвала Роменського міськрайонного суду Сумської обл. у справі № 585/492/19 від 24.05.2019 р. в якій було прийнято рішення щодо заміни довічного позбавлення волі на покарання у вигляді позбавлення волі на 20 років, проте, дану ухвалу в подальшому апеляційним судом та Верховним Судом України було скасовано.

Рішення Конституційного суду України № 6-р(П)/2021 від 16.03.2021 р. містить таку резолюцію «Визнати такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), частину першу статті 81, частину першу статті 82 Кримінального кодексу України в тім, що вони унеможливають їх застосування до осіб, яких засуджено до відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Зобов'язати Верховну Раду України невідкладно привести нормативне регулювання, установлене статтями 81, 82 Кримінального кодексу України, у відповідність до Конституції України та цього Рішення» [9]. Дана резолюція визначає, що «довічне позбавлення волі, має наслідком довічне виключення особи із суспільства, що свідчить про виключно каральну функцію такого виду покарання» [9].

Зазначене вище та ряд інших передумов і підстав зумовило те, що у жовтні 2022 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» від 18.10.22 року № 2690-IX [10], який докорінно змінив правовий механізм заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк. Наразі, даний механізм має два ключових етапи – рис. 1.

В межах даного дослідження наведемо характеристику окремих ознак правового механізму заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк.

Як зауважує Д.С. Крикливець заміна кримінального покарання або невідбутої його частини більш м'яким видом покарання є факультативним видом кримінально-правового інституту звільнення від подальшого відбуття покарання [11, с. 102], це свідчить про те, що рішення про звільнення засудженого може бути прийняте за певних обставин, але не є обов'язковим, якщо не буде дотримано відповідних вимог. Зокрема, вимога про відбуття строку не менше 15 років – це одна із умов звільнення, оскільки засуджений також повинен стати на шлях виправлення (ч. 3 ст. 82 ККУ [1]).

В ході розгляду кожного конкретного випадку суд приймає рішення про те, що протягом фактичного відбуття строку ув'язнення поведінка засудженого свідчить, або не свідчить про те, що він став на шлях виправлення.

Можна виділити наступні ознаки того, що засуджений став на шлях виправлення:

- проявляє позитивну поведінку у місцях позбавлення волі, дотримується її правил, уникає конфліктів із персоналом та іншими ув'язненими;
- може виявляти зміну у своїй світогляді та цінностях, відхиляючи злочинну поведінку та підтримуючи більш конструктивний підхід до життя;
- брати активну участь у програмах ресоціалізації, професійній підготовці, освітніх курсах тощо.

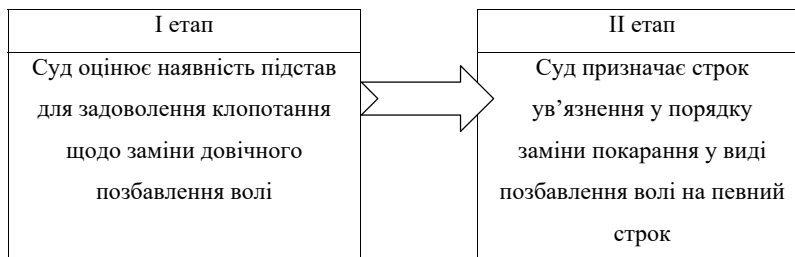

Рис. 1

Довічне позбавлення волі по суті є безстроковим, оскільки не визначає певний строк його відбуття, проте, обчисленню підлягає фактичний час протягом якого засуджений відбуває покарання, що є однією із умов його звільнення чи заміни, проте цей строк не можна врахувати у строк призначення в межах порядку заміни покарання, який обраховується з «нуля». Також, законодавство не передбачає можливість зарахування різниці між фактично відбутим строком довічного покарання, яке перебільшує 15 років, до строку ув'язнення призначеного як заміна довічного позбавлення волі.

Висновки. Довічне ув'язнення – це найвища міра кримінального покарання, своєрідна заміна смертної кари, яка відповідно до ст. 51 КК України довічне включено до покарань, які можуть бути застосовані до осіб винних у вчинення кримінальних правопорушень. Довічне ув'язнення застосовується у виняткових випадках – за вчинення особливо тяжких злочинів (умисне вбивство вчинене з особливою жорстокістю, скоєння теракту, що призвів до смерті багатьох людей, повторне згвалтування неповнолітньої особи та ін.).

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на впровадженні в українське законодавство ефективного механізму захисту прав особи, яку засудили до довічного позбавлення волі та констатував, що існуючий (до жовтня 2022 р.), адже не існувало судового механізму розгляду питання про заміну довічного позбавлення волі, окрім звільнення від покарання за хворобою та в результаті застосування акту помилування, що порушувало відповідне міжнародне правозахисне законодавство. Відсутність ефективного механізму заміни довічного ув'язнення або можливості звільнення від його відбуття може мати такі негативні наслідки, як: порушення прав людини, положень права на людську гідність та порушення принципу пропорційності; втрати надії на звільнення та мотивації для засудженого, що ускладнить процес його реабілітації; може призвести до збільшення фінансових та економічних витрат для системи виконання покарань, оскільки потрібно буде утримувати засуджених у в'язницях протягом їхнього життя та ін. Відповідно до практики ЄСПЛ перегляду призначеного покарання, в т.ч. і покарання у вигляді довічного позбавлення волі, ґрунтується на оцінці підстав психологічного характеру. Заміна кримінального покарання або невідбутої його частини більш м'яким видом покарання є факультативним видом кримінально-правового інституту звільнення від подальшого відбуття покарання та відбувається у 2 етапи: 1) суд оцінює наявність підстав для задоволення клопотання щодо заміни довічного позбавлення волі;

2) суд призначає строк ув'язнення у порядку заміни покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Література

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B5+%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B1%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F#Text> (дата звернення: 13.11.23).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29.12.99 р. https://zakononline.com.ua/documents/show/217121___516148 (дата звернення: 02.11.23).
3. Про амністію: Закон України 01.10.1996 р. № 392/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/96-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення: 01.12.23).
4. Про Положення про порядок здійснення помилування: Указ Президента України від 21.04.2015 р. № 223/2015 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B5+%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B1%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F#w1_1 (дата звернення: 10.11.23).
5. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4624> (дата звернення: 14.11.23).
6. Європейська конвенція з прав людини: Конвенція Рада Європи від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n20 (дата звернення: 05.11.23).
7. Рішення Справа «Петухов проти України» (№ 2): Заява № 41216/13; URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text (дата звернення: 13.11.23).
8. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 11.11.23).
9. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особи, караній на довічне позбавлення волі) 16.09.2021 р. № 6-п(II)/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text> (дата звернення: 03.11.23).
10. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кри-

мінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» від 18.10.2022 р. № 2690-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2690-20#Text> (дата звернення: 11.11.23).

11. Крикливець Д.Є. Деякі питання заміни покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 75: частина 2. 2023, С. 100–104 URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/03/18-1.pdf> (дата звернення: 13.11.23).

Анотація

Барчук В. О. Механізм заміни довічного ув'язнення: теоретично-правові аспекти заміни довічного ув'язнення. – Стаття.

У статті визначено, що довічне ув'язнення – це найвища міра кримінального покарання, своєрідна заміна смертної кари, яка відповідно до ст. 51 КК України довічне включено до покарань, які можуть бути застосовані до осіб винних у вчинення кримінальних правопорушень. Зауважено, що довічне ув'язнення застосовується у виняткових випадках – за вчинення особливо тяжких злочинів. Акцентовано, що Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на впровадженні в українське законодавство ефективного механізму захисту прав особи, яку засудили до довічного позбавлення волі та констатував, що існуючий (до жовтня 2022 р.), адже не існувало судового механізму розгляду питання про заміну довічного позбавлення волі, окрім звільнення від покарання за хворобою та в результаті застосування акту помилування, що порушувало відповідне міжнародне правозахисне законодавство. Узагальнено, що відсутність ефективного механізму заміни довічного ув'язнення або можливості звільнення від його відбуття може мати такі негативні наслідки, як: порушення прав людини, положень права на людську гідність та порушення принципу пропорційності; втрати надії на звільнення та мотивації для засудженого, що ускладнить процес його реабілітації; може призвести до збільшення фінансових та економічних витрат для системи виконання покарань, оскільки потрібно буде утримувати засуджених у в'язницях протягом їхнього життя та ін. Зауважено, що відповідно до практики ЄСПЛ перегляду призначеного покарання, в т.ч. і покарання у вигляді довічного позбавлення волі, ґрунтується на оцінці підстав пеналогічного характеру. Акцентовано, що заміна кримінального покарання або невідбутої його частини більш м'яким видом покарання є факультативним видом кримінально-правового інституту звільнення від подальшого відбуття покарання та відбувається у 2 етапи: 1) суд оцінює наявність підстав для задово-

лення клопотання щодо заміни довічного позбавлення волі; 2) суд призначає строк ув'язнення у порядку заміни покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Ключові слова: довічне позбавлення волі, кримінальне покарання, заміна кримінального покарання.

Summary

Barchuk V. O. Mechanism of replacement of life imprisonment: theoretical and legal aspects of replacement of life imprisonment. – Article.

The article defines that life imprisonment is the highest measure of criminal punishment, a kind of substitute for the death penalty, which, according to Art. 51 of the Criminal Code of Ukraine is included in the punishments that can be applied to persons guilty of criminal offenses for life. It is noted that life imprisonment is used in exceptional cases – for the commission of particularly serious crimes. It is emphasized that the European Court of Human Rights has repeatedly emphasized the introduction into Ukrainian legislation of an effective mechanism for the protection of the rights of a person sentenced to life imprisonment and stated that the existing one (until October 2022), because there was no judicial mechanism for considering the issue of replacing life imprisonment deprivation of liberty, except exemption from punishment due to illness and as a result of the application of the act of pardon, which violated the relevant international human rights legislation. In general, the absence of an effective mechanism for replacing life imprisonment or the possibility of exemption from serving it may have such negative consequences as: violation of human rights, provisions of the right to human dignity and violation of the principle of proportionality; loss of hope for release and motivation for the convict, which will complicate the process of his rehabilitation; may lead to increased financial and economic costs for the correctional system, as it will be necessary to keep convicts in prisons for the rest of their lives, etc. It is noted that in accordance with the practice of the ECtHR in reviewing the imposed punishment, including and punishment in the form of life imprisonment, is based on an assessment of grounds of a penological nature. It is emphasized that the replacement of a criminal sentence or its unserved part with a milder type of punishment is an optional type of the criminal law institution of release from further serving of the sentence and takes place in 2 stages: 1) the court assesses the existence of grounds for satisfying the request for the replacement of life imprisonment; 2) the court appoints a term of imprisonment in the order of replacing the punishment in the form of deprivation of liberty for a certain period.

Key words: life imprisonment, criminal punishment, replacement of criminal punishment.